

Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
ISSN 1303-2054 | e-ISSN 2564-7741

Yıl: 26, Sayı: 44, Temmuz-Aralık 2020

**SÛFÎ İLMİNDE HAKİKÎ TEVHİD VE HAKİKÎ KULLUĞUN İFADESİ:
CEM' VE TEFRİKA (FARK) KAVRAMLARI**

DEFINITIONS OF TRUE MONOTHEISM AND REAL SERVITUDE IN THE
SUFİ THOUGHT: THE CONCEPTS OF CEM' (COMBINING) AND TEFRİKA
(DIFFERENTIATION)

Dr. Öğr. Üyesi Eyyup AKDAĞ

eyyupakdag5@hotmail.com

Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-1173-323X>

Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri, Tasavvuf Ana Bilim Dalı
Kastamonu/Türkiye

Atıf@ Akdağ, Eyyup. "Süfi İlimde Hakikî Tevhid ve Hakikî Kulluğun İfadesi: Cem' ve Tefrika (Fark) Kavramları". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44 (Aralık, 2020): 201-224.

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received : 19 Ekim 2020/ 19 October 2020

Kabul Tarihi / Accepted : 3 Aralık 2020 / 3 December 2020

Yayın Tarihi / Published : 15 Aralık 2020 / 15 December 2020

Sayı – Issue : 44

Sayfa / Pages : 201-224

DOI : <https://doi.org/10.30623/harranilahiyatdergisi.812427>

Öz

Sûfîler, hâl ilmiyle temeyyüz etmiş bir zümredir. Bu zümre mensupları tevhîdi hâl boyutunda idrak edilmesi gereken bir husus olarak kabul etmişlerdir. Tevhîdin hâle dayalı idrakini de kendilerine has bazı ıstılahlarla ifade etmişlerdir. İfade ettikleri ıstılahlardan birisi cem' ve tefrika kavramlarıdır. Sûfîler, cem' kavramıyla tevhidin aklın ötesinde, manevî zevk ve neşveye dayalı olarak idrakini kastederler. Bu manada tevhidin sûfî lisanındaki karşılığı cem'dir. Cem' mertebesine ulaşan kul, duygu yoğunluğuna bağlı olarak kâinatta vuku bulan her şeyde gerçek fâilin Allah olduğunu ve Hakk'ın dışında da gerçek bir varlığın olmadığını müşâhede eder. Bu müşâhedededen sonra kul, tefrika hâline dönerek kulluk vazifelerini daha önce zevk ettiği tevhide uygun olarak yerine getirir. Sûfîler kul için her iki hâli yani cem' ve tefrikayı zorunlu görürler. Onlara göre cem' hâlini zevk etmeden yaşanan tefrika hâli yani kulluk boyutu yetersizdir. Bu da Allah'ın sıfatlarını inkârdır. Tefrikasız cem' ise zındıklıktır. Bu anlayışlarına bağlı olarak sûfîler, doğal olarak bazı suçlamalara da maruz kalmışlardır. Bu suçlamalardan birisi cebrîlik, diğeri ise hulûl ve ittihadır. Bu makalede sûfîlerin cem' ve tefrika anlayışları ve bu anlayışlarına bağlı olarak da kendilerine yöneltilen bazı kalamî problemler irdelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Sûfî, Hâl, Tevhîd, Cem', Kulluk.

Abstract

Sufis are a coterie that has distinguished themselves thanks to the lore of the state. Members of this group acknowledged that oneness should be understood in the dimension of the state. They defined this state with some unique terms. Some of the terms they used are combining and differentiation. By combining, the Sufis mean that the oneness of Allah is beyond reason and based on spiritual pleasure and joy. In this sense, the equivalent of oneness in the Sufi language is combining. Depending on the intensity of his emotions, the servant who reaches this state observes that the real agent in everything that takes place in the universe is Allah and that there is no real existence outside of Him. After this observation, the servant turns into the state of differentiation and fulfils his servitude duties in accordance with the state of oneness that he enjoyed previously. Sufis consider both states, combining and differentiation, are necessary for a servant. For them, the state of differentiation experienced without enjoying the state of combining is insufficient for a full servitude. This is also a denial of Allah's attributes. On the other hand, combining without differentiation is heresy. As a result of these thoughts, the Sufis received some heavy criticism. Some of these criticisms are coerciveness, incarnation and embodiment. In this study, it is aimed to examine Sufi understanding of the terms combining and differentiation and some relevant theological problems that arise out of such understandings.

Keywords: Sufism, Sufi, State, Monotheism, Combining, Servitude.

Giriş

Tasavvufî eserlerde sûfilerin; söz, ahlâk ve hâl olmak üzere üç konuda Hz. Peygamber'e tam ittibâ ettikleri ve bu manada da sünneti en iyi ihyâ eden zümrelerden oldukları ifade edilmektedir. (el-Haşr 59/7.),¹ (en-Nûr 24/54.),² (en-Nisâ 4/80.),³ (el-A'râf 7/158.)⁴, (en-Nûr, 24/63.)⁵ ve (Âl-i İmrân 3/31.)⁶ gibi bazı âyetleri delil ittihaz eden sûfiler, Hz. Peygamber'in (a.s.) sözlerine ittibâ ettikleri gibi ahlâk ve hâl konularında da Hz. Peygamber'e tam bir mutâbakat göstermişler ve sadece bir yönüyle değil Hz. Peygamber'in ilmine bütüncül olarak vâris olmuşlardır.⁷

Tasavvufî eserlerde tasavvufun ahlâk boyutu vurgulandığı gibi hâl boyutu da hep vurgulanmıştır. Bu manada Ebû Nasr es-Serrâc (ö. 378/988) *el-Lüma'* adlı eserinde sûfilerle diğer gruplar arasında var olan temel ayırt edici özelliklerden birinin sûfilerin kalbî hâller konusundaki vukûfiyyetleri olduğunu beyan etmiştir. Serrâc'a göre sûfiler, zâhirî amellere riâyet ettikleri gibi diğer zümrelerin çok fazla üzerinde durmadıkları bâtinî ameller ve kalbî hâllere de riâyet etmişler ve bu alana ait özel bilgilere sahip olmuşlardır.⁸

Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) hâli ve buna bağlı olarak sahip olunan ilmi kula ihsan edilen ilahî bir lütuf olarak kabul etmiştir. Kuşeyrî'ye göre hâllerin safâsı, amellerin temiz ve hâlis olmasına bağlıdır. Bu bakımdan hâller, ahlâk gibidir. Nasıl ki, kul kötü ahlâkı terk edip ahlâkını güzelleştirmeye çalıştığında Allah ona güzel bir ahlâk nasip ediyorsa, ameller de temiz ve hâlis olduğunda Allah o kula güzel bir hâl ve bu hâle bağlı olarak da bir ilim nasip eder.⁹

Hâlin, bir ilim kaynağı olarak kabul edilip edilmemesi konusunda kelâmcılarla sûfiler arasında ciddi görüş ayrılıkları vardır. Kelâmcılar, bilgi kaynağı olarak sadece duyu organları, sâdik haber ve akıl olmak üzere üç hususu kabul etmişler, bu üç kaynağın dışında kalan bilgileri ise muteber görmemişlerdir.¹⁰

¹ وَمَا أَنبِئُكُمْ الرَّسُولُ فَاخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا "Peygamber size neyi verdiyse onu alın..." Bk. Hasan Tahsin Feyizli, *Fezû'l-Furkan Kur'an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meali* (İstanbul: Server İletişim, 2007), 545.

² أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ "Allah'a itaat edin, Peygamber'e de itaat edin." Bk. Feyizli, *Fezû'l-Furkan*, 356.

³ مَنْ يُطِيعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ "Kim Peygamber'e itaat ederse..." Bk. Feyizli, *Fezû'l-Furkan*, 90.

⁴ وَأَتَّبِعُوا لَكُمْ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ "O'na uyun ki doğru yolu bulasınız." Bk. Feyizli, *Fezû'l-Furkan*, 169.

⁵ فَلْيَخْذِرِ الَّذِينَ يُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ أَنْ تُصِيبَهُمْ فِتْنَةٌ أَوْ يُصِيبَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ "Peygamber'in emrine aykırı davrananlar, kendilerine acıklı bir azabın çarpmasından sakınsınlar." Bk. Feyizli, *Fezû'l-Furkan*, 358.

⁶ قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ "Ey Resûlüm! De ki: "Allah'ı seviyorsanız bana uyun..." Bk. Feyizli, *Fezû'l-Furkan*, 53.

⁷ Ebû Nasr Abdullah b. Ali es-Serrâc, *el-Lüma'*, thk. Abdulhalîm Mahmûd-Abdûlbâkî Surûr (Mısır: Dârü'l-kütübü'l-hadîse, 1380/1960), 131-135; Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer es-Sühreverdî, *'Avârifü'l-ma'ârif*, thk. Ahmed Abdurrahim es-Sâyih - Tefvîk Ali Vehbe (Kâhire: Mektebetü's-sikâfeti'd-dîniyye, 1427/2006), 56-58.

⁸ Serrâc, *el-Lüma'*, 22; Sühreverdî, *'Avârifü'l-ma'ârif*, 56-58.

⁹ Ebu'l-Kâsım Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, nşr. Halil en-Nâsık (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1422/2001), 103.

¹⁰ Ebû Ali el-Cübbâî, *Kitâbü'l-makâlât*, çev. Özkan Şimşek-A. İskender Sarıca-Yusuf Arıkaner (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), 112-113; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 1/110-112; Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010), 89; Nûreddîn es-

Sûfîler ise kelâmcılardan farklı olarak, manevî olarak zevk ve tecrübe ettikleri hâlleri, ilmin bir diğer kaynağı olarak kabul etmişlerdir.¹¹ Bu manada sûfî müellif Ebû Nasr es-Serrâc'ın, şer'î ilimler tasnifine, hâl ilmini de dâhil ettiğini görmekteyiz. Serrâc'ın tasnife göre ilimler; riyâyet ilmi, dirayet ilmi, nazar ilmi ve hakâik ilmi olmak üzere dört kısma ayrılmaktadır. Bu tasnif içinde en yüce ve en şerefli ilim, sûfîlerin sahip olduğu hakâik ilmidir. Bu ilim muâmele ve mucâhede yoluyla, ihlasla Allah'a yönelmekle elde edilen bir ilimdir. Bu ilme; ilm-i kulûb, ilm-i ma'ârif, ilm-i esrâr, ilm-i bâtın, ilm-i tasavvuf, ilm-i ahvâl... gibi farklı isimler de verilir. İsimler farklı olmasına rağmen hepsinde kastedilen mana birdir.¹²

Sûfîler, rûhî zevk ve tecrübeye dayalı hâl ilmini kendilerinin icat etmediklerini bu ilmin esas kaynağının sahabeye dayandığını ifade etmektedirler. Ebû Bekir el-Kelâbâzî (ö. 380/990) *Ta'arruf* adlı eserinde bu hususu belirtmiş ve sahabeden başlayarak kendi zamanına kadar makâm ve hâller konusunda görüş beyan eden, söz söyleyen birçok ismi eserine kaydetmiştir. Kelâbâzî'nin kaydına göre sahabeden hâller konusunda ilk görüş beyan edenlerin başında Hz. Ali (ö. 40/661), Hz. Hüseyin (ö. 61/680) ve Hz. Hasan (ö. 49/669) yer almaktadır.¹³

Azizüddîn Nesefî (ö. 700/1300) Hz. Peygamber'den sâdir olan söz, ahlâk ve hâl ilimlerini; şeri'at, tarîkat ve hakikat olarak tasnif etmiştir. Bu tasnife göre Hz. Peygamber'in sözleri şeri'atı, yaptıkları tarîkatı, ahvâli ve müşâhedesi ise hakikati ifade etmektedir. Sûfîler, bu üç vasfa sahip olan kimseyi; 'insan-ı kâmil' olarak kabul etmişler ancak bu manada da insan-ı kâmilin az olduğunu beyan etmişlerdir.¹⁴

Tasavvufî eserlere bakıldığında sûfîlerin, hakikat olarak isimlendirdikleri manevî hâlleri ve bu hâllere bağlı olarak idrak edilen ilimleri; fenâ-bekâ, kabz-bast, cem'-fark, sahv-sekr, temkîn-telvîn, vecd, vücûd, şûrb, üns... gibi bazı kavramlarla ifade ettikleri görülmektedir.¹⁵ Kullandıkları bu kavramlarla sûfîler, aklın ötesinde başka bir idrak gücüne yani aşk ve tecelli merkezî olan kalp idrakine vurgu yapmaktadırlar.¹⁶

Tarihi süreçte sûfîlere yöneltilen eleştiriler de esas olarak bu konuya yani kalp idrakine ve bu idrakin ifade şekli olan kavramlara yönelik olmaktadır. Sûfîler, zühd yaklaşımlarından dolayı, genel olarak çok fazla bir eleştiriye maruz kalmamışlarken, hâl ilmini ifade etmek için kullandıkları kavramlardan dolayı ciddi

Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1995), 55.

¹¹ Ebû Hâmîd Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn* (Cidde: Dârü'l-minhâc, 1432/2011), 8/201.

¹² Serrâc, *el-Lüma'*, 456.

¹³ Ebû Bekir Muhammed b. İshâk el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*, nşr. Ahmed Şemseddîn (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993), 21-26, 97.

¹⁴ Azizüddîn Nesefî, *Tasavvufta İnsan Meselesi*, çev. Mehmet Kanar (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990), 13-14.

¹⁵ Bk. Serrâc, *el-Lüma'*, 409-450; Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, 97-153; Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 91-116; Sühreverdî, *'Avârifü'l-ma'ârif*, 523-584.

¹⁶ Ebu'l-Alâ Afifi, *Tasavvuf*, çev. H. İbrahim Kaçar-Murat Sülün (İstanbul: Risale Yayınları, 1996), 281-283.

eleştirilere maruz kalmışlardır. Bu manada sûfilere ciddi eleştiriler yönelten şahıslardan birisi Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'dir (ö. 597/1201). İbnü'l-Cevzî, zühd ve tasavvuf ayırımına dikkat çekerek, tasavvufun zühdden farklı bir hususiyet içerdiğini belirtmektedir. Ona göre zühdün makbul tasavvufun ise zemmedilmesindeki temel etken, sûfilere hâllerini ve manevî durumlarını ifade etmek için kullandıkları fenâ-bekâ, kabz-bast, cem'-fark, sahv-sekr...gibi ıstılahlar ve bu ıstılahlara yükledikleri manalardan kaynaklanmaktadır.¹⁷

İbnü'l-Cevzî'nin gündeme getirdiği eleştiriler esas olarak tasavvufun kurumsallaştığı hicrî üçüncü asırdan başlayarak günümüze kadar hep devam ederek gelmiştir. Hicrî dördüncü asrın etkili müelliflerinden Ebû Nasr es-Serrâc bu konuyu eserinde gündeme getirerek sûfilere sahip oldukları ilim ve kullandıkları kavramlardan dolayı eleştirilere maruz kaldıklarını ifade etmiştir. Serrâc'a göre sûfiler, kendi dışındaki zümrelerin ilimlerini inkâr etmezlerken, muhâlif zümreler ise sûfilere sahip oldukları ruhî tecrübe ve zevke dayalı ilimleri inkâr etmişler ve bu hususu kabul etmemişlerdir.¹⁸

Kuşeyrî'nin belirttiğine göre her bir ilim zümresi, kendilerine hâs ve kendilerinin vakıf oldukları bazı ıstılahlar icat etmişler ve bu ıstılahları da kullanmışlardır. Diğer zümrelerde olduğu gibi sûfiler de kendilerine hâs bazı ıstılahlar kullanmayı tercih etmişlerdir. Sufiler bu ıstılahları kullanırken yaşadıkları ruhî tecrübeleri birbirlerine daha rahat anlatmayı amaçlarken, sûfî olmayanlara da bu manaları gizlemeyi amaçlamışlardır.¹⁹

Kendilerine yöneltilen eleştirilere sûfiler, ilimlerinin kaynağının esas olarak Kur'ân ve sünnete dayandığını ifade ederek karşılık vermişlerdir. Bu manada tasavvuf tarihinin iki etkili ismi Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) ve Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'nin (ö. 283/896) ifadeleri önem arz etmektedir. Cüneyd, açıkça kendi hâl ve ilminin kaynağının Rasûlullâh'ın (a.s.) hadislerinden mülhem olduğunu ifade ederken Tüsterî de Kitap ve sünnetin şâhit olmadığı hiçbir hâl ve vecdi kabul etmediğini beyan etmiştir.²⁰

Sûfiler idrak ettikleri ilimleri, hâl ve makâm ayırımı yaparak bazı ıstılahlarla ifade etmeyi tercih etmişlerdir. Ancak kullandıkları bu ıstılahların hâle mi yoksa makâma mı delalet ettiği konusu kendi aralarında hep tartışmalı olmuştur. Tasavvufî eserlere bakıldığında bir sûfinin hâl dediğine diğer bir sûfinin makâm, makâm dediğine de başka bir sûfinin hâl dediği görülmektedir. Bu konuda 'rızâ'nın makama mı yoksa hâle mi delalet ettiği tartışmasını hatırlatmak yerinde olacaktır.²¹

Kendi aralarındaki tartışmaları bir kenara bıraktığımızda sûfiler, hâlin değişken, makâmın ise istikrar ve sâbit bir hususiyet taşıdığını ifade ederek genel bir çerçeve çizmişlerdir. Sûfilere göre hâller bir anda ışık veren ve kısa bir süre sonra ışığı kaybolan şimşeğe benzetilerek ilahi bir mevhibe olarak görülmüştür.

¹⁷ Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs* (Lübnân: Dârü'l-fikir, 1421/2001), 149.

¹⁸ Serrâc, *el-Lüma'*, 45.

¹⁹ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 89.

²⁰ Serrâc, *el-Lüma'*, 146; Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 51; Sühreverdî, *'Avârifü'l-ma'ârif*, 62-63.

²¹ Serrâc, *el-Lüma'*, 65-105; Sühreverdî, *'Avârifü'l-ma'ârif*, 523-525.

Makâmlar ise mücâhedeye bağlı olarak müktesep bir hususiyet olarak kabul edilmiştir. Horasan meşâyihî ise bu genel anlayışın dışına çıkarak hâli; amellerin neticesi yani müktesep bir amel olarak kabul etmişlerdir. Hâlin müktesep mi yoksa ilahi bir mevhibe mi tartışmasında bazı sûfîler ise bir hususiyetin önce hâl yani ilahi bir mevhibe olarak başladığını daha sonra ise kulun kesbiyle beraber makâma dönüştüğünü ifade ederek orta yolu bulmaya çalışmışlardır.²²

Sûfî müelliflere göre makam ve hâllerin sayı ve evsafı konusunda görüş ayrılıkları olsa da genel kanaat olarak tevbe; bütün makamların ilki, aslı ve bütün hâllerin anahtarı kabul edilmiş ve tevbesi olmayan kulun, hâli ve makamı olmayacağı beyan edilmiştir.²³ Bu çalışmanın konusu olan cem'in de hâle mi yoksa makama mı delâlet ettiği hususu tartışmalıdır. Bazı sûfîler cem'ı bir hâl olarak kabul ederken diğer bazıları ise bir makâm olarak kabul etmişlerdir. İster hâl ister makâm kabul edilsin genel olarak sûfîler cem'ı, hâllerin ve makamların nihayeti ve en zirvesi kabul etmişlerdir.

Bu araştırma da cem' ve tefrika kavramları konu edinilecek ve sûfîlerin cem' ve tefrika kavramlarına yükledikleri mana ve anlayışlar verilmeye çalışılacaktır. Ayrıca cem' ve tefrika anlayışının doğal sonucu olarak gündeme gelen bazı kelâmî problemlere işaret edilecektir. Tarihî süreçte bu kavramları ilk kullanan sûfîlerin kimler olduğu hususu da bu araştırmanın konuları arasında yer alacaktır.

1. الجمع /Cem' ve التفرقة (الفرق)/Tefrika (Fark)

Sûfîlerin en çok kullandıkları kelimelerin başında cem' ve tefrika (fark) kavramları yer almaktadır. Sûfîler bu kavramlarla tevhîd ve kulluğun hakikî olarak idrâk ve isbatını kastederler. Sûfî istilâhında bu iki kavram birbirine bağlı ve beraber kullanılmaktadır.²⁴ Tasavvuf edebiyatında cem' mefhumuyla tevhid kastedilirken, tefrika mefhumuyla ise ubûdiyyet yani kulluk kastedilmektedir.²⁵ Sûfîler, tevhid ve ma'rifetullahı derinlemesine kavramayı ve onları içselleştirmeyi amaç edinmiş bir zümredir. Bu bağlamda tevhidi, kelâmî öğretilerde olduğu şekliyle sadece ilim ve hüküm boyutunda değil, esas olarak manevî bir neşve ve zevk boyutunda idrak edilmesi gereken bir husus olarak kabul etmişlerdir.²⁶ Gazzâlî (ö. 505/1111) sûfîlerin benimsedikleri manevî zevke dayalı bu tevhid anlayışını, 'yakînî tevhîd' olarak isimlendirmiştir.²⁷

²² Sühreverdî, 'Avârifü'l-ma'ârif, 523-525; Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 91-93.

²³ Serrâc, *el-Lüma'*, 68; Sühreverdî, 'Avârifü'l-ma'ârif, 530; Afifi, *Tasavvuf*, 152.

²⁴ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 100; Ebû Bekir Muhyiddîn Muhammed b. Ali İbnü'l-'Arabî, *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye*, thk. Ahmed Şemseddîn - Muhammed Ali (Beyrût: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1420/1999), 4/217; Muhammed b. Ebî Bekir İbn Kayyım el-Cevziyye, *Medâricü's-sâlikîn beyne menâzili iyyâke na'budu ve iyyâke neste'in*, thk. Muhammed Hâmid el-Fakî (Beyrût: Dâru'l-kütübü'l-'Arabî, 1393/1973), 1/244.

²⁵ Sühreverdî, 'Avârifü'l-ma'ârif, 586.

²⁶ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 8/201; Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî, *Menâzilü's-sâirîn*, çev. Abdurrezzak Tek (Bursa: Emin Yayınları, 2008), 146; Cevziyye, *Medâricü's-sâlikîn*, 1/244; Sühreverdî, 'Avârifü'l-ma'ârif, 586.

²⁷ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 8/201.

'Yakînî tevhîd' derken sûfiler, tevhidin tefrîd ve tecrîd boyutlarını kastederler. Tefrîd, kulun kendisini aradan çıkarması, tecrîd ise mâsivayı aradan çıkarma hâlidir. Bu yaklaşımla sûfiler, Allah dışındaki bütün bağlardan kurtulmayı amaç edinirler. Sûfilere has bu tevhîd anlayışla kul hem kendi nefisini hem de mecâzî varlıkları düşürmeyi ve yok saymayı gaye edinir. Bu yok saymanın mertebelerine bağlı olarak da kul, hakiki tevhide ulaşılır. Sûfilere göre nefis ve mâsivâ, Hakk'a giden yolda öncelikle yok edilmesi gereken iki hususdur.²⁸

Tasavvuf edebiyatına bakıldığında bu iki hususun yani nefsin/benliğin ve mâsivânın yok edilmesi, hem tasavvuf tanımlarında hem tevhîd tanımlarında hem de cem' tanımlarında ortak özellikler olarak yer aldığı görülmektedir.²⁹ Bu manada Ebû'l-Alâ Afîfî (ö. 1386/1966) eserinde ilk dönem yapılmış altmış beş tasavvuf tanımını incelediğini, bu tanımlardan yola çıkarak ortak genel bir tasavvuf tarifinin şu şekilde olabileceğini ifade etmektedir: 'Kulun benliğini kaybederek Allah'la veya Allah'ta var olmasıdır. Başka bir ifadeyle tasavvuf: 'Kulun beşerî vasıflarından ve masivâdan uzaklaşarak Allah'ta bâki olmasıdır.'³⁰ Bu açıklamalardan sonra ister tasavvuf, ister tevhid, ister se cem' kavramları olsun esas olarak hepsinin benzer manayı ifade eden farklı kelimeler olduklarını söylemek yerinde olacaktır. Tasavvuf, tevhîd ve cem' kelimeleri mefhum yönünden değil şumûl yönünden farklılıklar içerir. Tasavvuf daha şumullü onun tahsis edilmiş mertebesi tevhid, tevhidin de tahsis edilmiş mertebesi cem'dir. Sonuç olarak cem' tevhidin nihaî mertebesidir.

Esasında sûfilerin yakînî tevhîd yani cem' anlayışlarının temeli Cüneyd-i Bağdâdî'nin şu tevhid tanımına dayanır: 'Tevhîd, Kadîm'i (Allah'ı) muhdesten yani sonradan yaratılanlardan ayırarak tek hâle getirmektir.'³¹ İsmâil Hakkî Bursevî'ye (ö. 1137/1725) göre Cüneyd'in bu tevhîd tanımı sûfilerce genel kabul ve ulaşılmaması gereken bir hedef olmuştur.³²

Cüneyd-i Bağdâdî'ye âit bu tevhîd tanımında kelâmcıların öngördükleri akla dayalı ilim ve hüküm cihetinin ötesinde³³ maneî zevki esas alan yakînî tevhîd ifade edilmektedir. Sûfiler tevhîdi; ilmî ve hâlî olmak üzere iki kısma ayırırlar. Sûfiler, kelâmcıların öngördüğü ilmî boyuttaki tevhîd anlayışını kabul etmekle beraber bu hususun eksik olduğunu savunmuşlardır. Onlara göre esas tevhîd hâle dayalı olarak idrak edilen tevhiddir. Bu anlatılanları şu şekilde izah etmek yerinde

²⁸ Sühreverdî, *'Avârifü'l-ma'ârif*, 586; Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, 103, 153; Abdurrahman Câmî, *Nefahâtü'l-üns*, trc. Lâmiî Çelebi, nşr. Süleyman Uludağ, Mustafa Kara (İstanbul: Marifet Yayınları, 2008), 178; İsmail Ankaravî, *Minhâcu'l-fukara*, nşr. Saadetin Ekici (İstanbul: İnsan Yayınları, 1996), 357.

²⁹ Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, 103; Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 313-314.

³⁰ Afîfî, *Tasavvuf*, 43.

³¹ والتوحيد أفراد القدم من والتوحيد أفراد القديم من المحدث Bk Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, 153; Serrâc, *el-Lüma'*, 51; Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 11; Ebû'l-'Abbâs Takıyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm İbn Teymiyye, *el-Fetâvâ el-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ, Mustafa Abdülkâdir 'Atâ (Beyrût: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 408/1987), 5/210; Cevziyye, *Medâricü's-sâlikîn*, 3/444; İsmail Hakkî b. Mustafâ el-Bursevî, *Rûhu'l-beyân* (Beyrût: Dâru İhyâi türâsi'l 'Arabî, ts), 1/183.

³² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/183.

³³ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 1/208; Cübâî, *Kitâbü'l-makâlât*, 112-113.

olacaktır: 'Allah vâhiddir diye bilmek ve hükmetmek ilim cihetini, Allah'ın vâhidliğini manevî olarak zevk etmek ise hâl cihetini ifade eder.³⁴

Hâlî olarak zevk edilen tevhîdin tasavvuf dilinde ismi cem'dir. Bazı sûflere göre bu cem' makamı, seyr u sülûk makamlarının sonu kabul edilir.³⁵ Bu makamda Hak dışında fâil ve Hakk'ın vücûdunun yanında izâfî ve mecâzî varlıklara vücûd vermek, tevhîde aykırı görülmüştür. Hakikî olmayan mecâzî varlıklara, varlık vehmetmek, 'ekberü'l-kebâir' yani en büyük günah kabul edilmiştir.³⁶ Cem' makamı, aşk ve muhabbet makamıdır. Bu makamda idrak edilen manevi zevk ve tecrübeyi âşıklar dışında hiçbir kimsenin bilmesi, gerçek manada anlaması ve tevîl etmesi mümkün değildir.³⁷

Sözlükte el-Cem'/الجمع kelimesi; beraber olmak, birleşmek, toplanmak, birbirine eklenmek gibi manalara gelirken, et-tefrika (el-fark)/الفرقة (الفرق) ise cem'in zıddı olarak dağılma, ayrılma ve bölünme gibi manalara gelmektedir.³⁸ Yani cem' dağıntıları toplamak bir araya getirmek, tefrika ise toplanmışların dağıtması anlamına gelmektedir.³⁹

Tasavvuf edebiyatına bakıldığında sözlük manasının dışında hakikî tevhîd ve hakikî kulluğu ifade eden cem' ve tefrika kelimelerine birçok sûfinin kendi makâm ve rûhî zevk ve tecrübelerine uygun olarak çok sayıda tarif ve mana verdikleri görülmektedir. Bu tarifleri gözden geçirdiğimizde cem' ve tefrikayı; iradenin birliği açısından, fiilin esas kaynağı açısından ve varlığı müşâhede açısından olmak üzere üç ana başlık altında toplamak ve tasnif etmek mümkündür:

1. 1. İrâdenin Birliği Açısından Cem' ve Tefrika:

İrâdenin birliğini ifade eden cem'a, 'himmət cem'ı' denilmektedir. Kelâbâzî'ye göre cem'deki ilk mertebe himmet cem'idir. Bu mertebede kul, irade ve kaygılarını tek bir irade ve kaygı hâline getirir. Bu mertebeye; 'Bir kulun iradesi ve isteği, tek bir istek hâline o da ahiret isteği olursa Allah'ın o kula yeteceğine' ifade eden rivayet⁴⁰ delil getirilir. Kelâbâzî'ye göre bu hâle nâil olabilmek için gayret ve çapa göstermek mücâhede ve riyâzat sahibi olmak gerekir.⁴¹

³⁴ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 330-331.

³⁵ Herevî, *Menâzilü's-sâirîn*, 146; Cevziyye, *Medâricü's-sâlikîn*, 1/244.

³⁶ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Encirî, *el-Bahrü'l-medîd fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, thk. Ahmed Abdullah el-Kırşî Reslân (Kâhire: Hasan 'Abbâs Zekî, 1419), 5/144; Şihâbeddîn Mahmûd b. Abdullâh el-Âiûsî, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Ali Abdalbâri 'Atiyye (Beyrût: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1415), 3/335.

³⁷ Encirî, *el-Bahrü'l-medîd*, 7/312.

³⁸ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrût: Dâru Sâdır, ts.), 8/53, 10/299; Suâd, el-Hakîm, *el-Mu'cemü's-sûfî* (Beyrût: Dâru Nedre, 1401/1981), 269.

³⁹ Serrâc, *el-Lüma'*, 283.

⁴⁰ "من جعل الهموم هما واحدا هم المعاد كفاه الله همّ دنياه. ومن تشعبت به الهموم في أحوال الدنيا لم يبال الله في أي أوديته هلك" Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), "Zühd", 2 (No. 4106); Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdullâh el-İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ* (Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-Arabî, 1394/1974), 2/105.

⁴¹ Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, 138.

Cem' anlayışının hararetli savunucularından Ebû Bekir Muhammed b. Musa el-Vâsîfî (ö. 320/932) cem'de ilk mertebe olarak müridin kendi iradesini iskat etmesini ve Hakk'ın iradesine kendisini teslim etmesini görür. Hakk'ın iradesine kendisini teslim eden mürid murâd olur. Bu şekildeki mürid, ihtiyarı terk ederek, ilahi meşiyete tam manası ile boyun eğer.⁴²

Bazı sûfilere göre eşyaya tâbî olan kimsenin arzu ve iradesi sürekli dağınıktır. İradeyi toparlamak ve dağınıklığı gidermek için nefsanî arzu ve isteklere tâbî olunmaması en azından bunun kifayet miktarı olması gerekir. Nefsanî arzularına tabi olan kimsenin dağınıklığı artar ve tevhîdî yakalaması da mümkün olmaz. İradenin tek bir maksat hâline getirilmesi cem', nefsin arzu ve isteklerine tâbî olarak iradenin dağıtılma hâli ise tefrikadır.⁴³ İradenin dağınıklığı ma'rifetullahın azlığını ifade eder.⁴⁴ Bu cem' mertebesinde kul 'lâ ilâhe illallâh' kelime-i tevhidi, 'lâ maksûde illallâh' olarak idrak eder.⁴⁵

1. 2. Fiilin Esas Kaynağı Açısından Cem' ve Tefrika:

Bazı sûfiler iradeyi değil de kulun fiillerini esas alarak cem' ve tefrikaya mana vermişlerdir. Buna göre kula nisbet edilen fiiller, tefrika (fark) kuldân sâdir olmasına rağmen esas olarak kula nisbet edilmesi mümkün olmayan fiiller ise cem'dir. Ebû'l-Hasen el-Cürcânî (ö. 816/1413) *et-Ta'rifât* adlı eserinde; kula nisbet edilen fiilleri fark, kula nisbet edilmesi mümkün olmayanları ise cem' olarak tarif etmiştir. Tanımlara bakıldığında 'kesb' ve 'ilâhî mevhibe' kelimelerinin ön plana çıktığı görülmektedir. Bu manada kulun, ubûdiyyet vazifelerinde beşerî ahvâline uygun olarak kesb ettiği fiiller farka, Hak tarafından kula ihsan edilen ilahî mevhibeler ise cem'a âittir.⁴⁶

Fiillerin kula veya Allah'a nisbeti açısından cem' ve tefrikaya mana veren sûfilere başında Nişâbur kökenli ünlü sûfî Ebû Alî ed-Dekkâk (ö. 405/1015) gelmektedir. Dekkâk kula nisbet edilen fiilleri tefrika, kula nisbet edilmesi mümkün olmayan fiilleri ise cem' olarak tanımlamıştır.⁴⁷ Kuşeyrî, Dekkâk'ın bu tanımına şu şekilde açıklık getirmiştir. Kulun beşerî hâline uygun olarak, kulluğunu ikâme etmek için, bizzat kendisinin kesbine dâir fiiller tefrikayı, kulun bizzat kendisinin kesbiyle değil de Hak tarafından kula ihsan edilen fiiller ise cem'ı ifade eder.⁴⁸

Daha önce ifade edildiği gibi Kelâbâzî iradenin birliğini esas alan himmet cem'ini en aşağı cem' mertebesi olarak kabul ederken Kuşeyrî ise fiilin kula veya Allah'a nisbetini esas alan cem'ı en aşağı cem' mertebesi olarak kabul etmektedir. Fiillerin ön planda olduğu bu mertebede Hakk'ın isyan ve itaat arasında serbest bıraktığı kul, tefrika ile vasıflanırken, Hakk'ın fiillerini üzerine aldığı kul ise cem' ile

⁴² Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, 120; Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 238.

⁴³ Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, 93; Ali b. Muhammed b. Ali el-Cürcânî, *et-Ta'rifât*, thk. İbrâhim el-Ebyârî (Beyrût: Dârü'l-kütübü'l-'Arabî, 1405), 105.

⁴⁴ Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, 93.

⁴⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/118.

⁴⁶ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 105.

⁴⁷ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 100; İbnü'l-'Arabî, *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye*, 4/217, 220.

⁴⁸ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 100; Hakîm, *el-Mu'cemü's-sûfî*, 270.

vasıflanmaktadır. Öyleyse fiiller halka isnat ediliyorsa bu halk tefrikadadır, fiiller halka değil de Hakk'a isnat ediliyorsa bu halk cem'dedir.⁴⁹

Kudsî hadîste; 'Allah sevgisini kazanmanın ancak farz ve nafîle ibadetleri îfâ etmekle mümkün olacağı ifade edilmektedir. Bu rivayete göre kul muhabbetullâha ancak ibadete devam ederek nâil olur. Bu durumda Allah, o kulun, duyan kulağı ve gören gözü olur...'⁵⁰ Kelâbâzî bu rivayeti cem'in varlığına delil getirir. Ona göre cem' hâlinde olan kul, Allah'ın tasarrufunu üstlendiği bir kuldur, o da mahfuzdur.⁵¹

Sûfîler cem'in bu mertebesine 'tevhîd-i ef'âl' ismini verirler.⁵² Bu mertebede kul, Allah'ın kendisi hakkında takdir ettiği fiillere tâbidir. Kulun fiilleri, Hakk'la beraber vuku bulur ve bu oranda da ulvîleşir. Böylece Hak, kulun gören gözü, işiten kulağı olur.⁵³ Sûfîler bu mertebede hakiki fâil olarak Allah'ı gördükleri için, 'lâ ilâhe illallâh' kelime-i tevhidi, 'lâ fâile illallâh' olarak idrak ederler.⁵⁴

1. 3. Vâcip ve Mümkün Varlığı Müşâhede Açısından Cem' ve Tefrika:

Bir kısım sûfîler ise cem' ve tefrikaya varlığı müşâhede açısından mana vermişlerdir. Bu manaya göre cem'; kesretten vahdete yani bütünü müşâhededeki Vâhid'i müşâhedeyle intikaldir. Tefrika ise kesreti müşâhede ederek kalbin mâsivâ ile ilgisinden ibarettir. Bu cem' mertebesinde kulun gözünden ikilik şuhûdu ortadan kalkar.⁵⁵ Tasavvuf dilindeki bu tevhîd mertebesinin bir başka ifadesi 'vahdet-i şuhûd' ve 'vahdet-i vücûd'dur. Burada şu hususu ifade etmek yerinde olacaktır. Tasavvuf tarihinde bakıldığında vahdet-i şuhûd ve vahdet-i vücûd neşvesinin cem' anlayışından çıktığını ve bu anlayışa dayandığını söylemek gerekir.⁵⁶

İmam Gazzâlî çerez örneğinden yola çıkarak tevhîdi dört mertebe olarak açıklamaktadır. Nasıliki çerez; yaş kabuk, sert kabuk, cevizin içi ve yağı (lubbü) olmak üzere dört kısımdan oluşuyorsa kulların idrak ettiği tevhîdde dört mertebeden oluşur. Cevizin yağına (özüne/lubbüne) denk gelen dördüncü mertebe, tevhidin zirve ve en üst mertebesidir. Bu mertebede kul varlıkta

⁴⁹ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 100; Hakîm, *el-Mu'cemü's-sûfî*, 270.

⁵⁰ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " إِنَّ اللَّهَ قَالَ: مَنْ عَادَى لِي وَلِيًّا فَقَدْ آذَنْتُهُ بِالْحَرْبِ، وَمَا تَقَرَّبَ إِلَيَّ عَبْدِي بِشَيْءٍ أَحَبَّ إِلَيَّ مِمَّا افْتَرَضْتُ عَلَيْهِ، وَمَا يَزَالُ عَبْدِي يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالتَّوَّافِلِ حَتَّىٰ أَحْبَبُهُ، فَإِذَا أَحْبَبْتُهُ: كُنْتُ سَمْعَهُ الَّذِي يَسْمَعُ بِهِ، وَبَصَرَهُ الَّذِي يُبْصِرُ بِهِ، وَوَدَّهُ الَّذِي يَبْطِشُ بِهِ، وَرَجُلَهُ الَّذِي يَمْشِي بِهِ، وَإِنْ سَأَلَنِي لِأَعْطَيْتُهُ، وَلَئِنْ اسْتَعَاذَنِي لَأُعِيذَنَّهُ " Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), "Rikâk", 38.

⁵¹ Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, 126, 140.

⁵² Necmüddin Kübra, *Tasavvufî Hayat*, Haz. Mustafa Kara (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013), 43.

⁵³ Ankaravî, *Minhâcu'l-fukara*, 351.

⁵⁴ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 6/587, 8/208; Ebû'l-Abbâs Takîyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm b. Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, nşr. Enver el-Bâz- 'Âmir el-Cezzâr (Mısır: Dârü'l-Vefâ, 1426/2005), 8/305.

⁵⁵ Herevî, *Menâzilü's-sâirîn*, 146; Sühreverdî, *'Avârîfü'l-ma'ârif*, 586.

⁵⁶ Muhyiddin İbnu'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, çev. ve şerh. Ahmed Avni Konuk, haz. Mustafa Tahralı, Selçuk Eraydın (İstanbul: İfav, 2017), 2/34; İsmail Fenni Ertuğrul, *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*, haz. Mustafa Kara (İstanbul: İnsan Yayınları, 2008), 37.

Vahid'den başkasını görmez. Gazzâlî'ye göre bu hâl, sıddıkların müşâhededir. Bu mertebede kul nefsinden fânidir.⁵⁷

Bu mertebede kul, Hak'tan başka hiçbir şeyin müşâhede edilmediği bir vuslatı bir duygu yoğunluğunu yakalar. Eşyayı yani varlığı Allah ile görür, güç ve kuvvetin Allah'tan olduğunu bilir. Kul, ne zaman gayrıyı müşahede ederse cem' hâli ortadan kalkar ve kesret hâline yani tefrikaya döner. Tefrika hâlinde kulun kalbi mahlûkâtla ilgilidir. Tekrar cem'a intikal ettiğinde ise kalbi Allah'ın tevhidiyle müteallıktır. Bu durumda kulun kalbinde mahlûkata nazar bulunmaz.⁵⁸ Sûfîler bu mertebedeki tevhidi 'lâ mevcûde illallâh' olarak idrak ederler.⁵⁹ İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567) *el-Fetâvâ el-hadîsiyye* adlı eserinde kulun bu makama ulaşmadan, bu makamı zevk etmeden 'la mevcûde illallâh' demesini sarîh küfür kabul eder.⁶⁰

2. Cem' ve Tefrika İle İlgili Diğer Bazı Kavramlar:

2. 1. عين الجمع / 'Aynü'l-cem'

Ömer es-Sühreverdî'nin (ö. 632/1234) ifade ettiğine göre bir kul, 'aynü'l-cem'dedir denildiğinde bu sözle Hakk'ın murâkabesinin kulun bâtınına tamamen kuşattığı kastedilir.⁶¹ Ebû Abdurrahmân es-Sülemî (ö. 412/1021) eserinde 'aynü'l-cem'ı tefrikadan kesilme yani mâsivâdan uzaklaşarak Hak ile beraber olma hâli olarak tarif etmiştir.⁶² Abdülkerîm el-Kuşeyrî de *Letâifü'l-işârât* adlı eserinde '...Attığında sen atmadın, fakat Allah attı...' el-Enfâl 8/17. âyetini⁶³ delil getirerek âyette ifade edilen Hz. Peygamber (a.s.) hâlinin, aynü'l-cem' olduğunu beyan etmiştir.⁶⁴

Kuşeyrî, 'aynü'l-cem' mertebesini sadece Hz. Peygamber'e (a.s.) ait bir makam olarak kabul ederken Ebû Abdurrahmân es-Sülemî ise bu mertebeyi bütün nebilerin ortak makamı olarak kabul etmiştir. Sülemî'ye göre nebler Hazret'ten hiçbir zaman gâib olmazlar. Çünkü onlar ebedî olarak 'aynü'l-cem' hâlindedirler.⁶⁵ 'Aynü'l-cem' hâli, muhîb ve mahbûbun yani âşık ve mâşukun vâhid olduğu bir mertebedir.⁶⁶ Serrâc bu mertebeyi hakikî tevhîd mertebesi olarak kabul etmiştir. Serrâc'a göre bu mertebenin bazı özellikleri ve sıfatları vardır bunu da ancak ehli olan kimseler bilir.⁶⁷

⁵⁷ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 8/202-203.

⁵⁸ Sühreverdî, *'Avârifü'l-ma'ârif*, 586; İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, 10/224.

⁵⁹ Ertuğrul, *Vahdet-i Vücûd*, 20; Ankaravî, *Minhâcu'l-fukara*, 139.

⁶⁰ Ebü'l-Abbâs Ahmed Şihâbüddîn b. Hacer el-Heytemî, *el-Fetâvâ el-hadîsiyye* (Beyrût: Dârü'l-fikir, ts.), 240.

⁶¹ Sühreverdî, *'Avârifü'l-ma'ârif*, 586.

⁶² Ebû Abdurrahmân Muhammed b. el-Hüseyn es-Sülemî, *Hakâiku't-tefsîr (Tefsîru's-Sülemî)*, thk. Seyyid 'Imrân (Beyrût: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1421/2001), 2/125, 316.

⁶³ «وَمَا رَمَيْتُ إِذْ رَمَيْتُ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى» Bk. Feyizli, *Feyzü'l-Furkan*, 178.

⁶⁴ Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât (Tefsîru'l-Kuşeyrî)*, thk. İbrâhim el-Bisyûnî (Mısır: el-Heyetü'l-Mısriyyeti'l-'âmme li'l-kütüb, 2000), 2/65.

⁶⁵ Sülemî, *Hakâiku't-tefsîr*, 1/358.

⁶⁶ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 3/333.

⁶⁷ Serrâc, *el-Lüma'*, 450.

'Aynü'l-cem' mertebesinde kul, kesrette vahdet, vahdette de kesret ile perdelenmez. İsmâil Hakkı Bursevî, Ebû Abdurrahmân es-Sülemî ve Abdülkerîm el-Kuşeyrî'den farklı olarak bu makamı sadece nebîlere has bir makam değil, diğer bazı kulların da zevk ve tecrübe ettiği bir mertebe olarak görür. Bursevî'ye göre Hâllâc (ö. 309/922) 'ene'l-Hak', Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 234/848) 'sübhânî, sübhânî mâ a'zama şe'nî' ve Ebû Saîd el-Harrâz (ö. 277/890), 'leyse fi'l-cübbetî ğayrullâh' sözlerini 'aynü'l-cem' mertebesinde söylemişlerdir.⁶⁸

2. 2. أحادية الجمع /Ahadiyyetü'l-cem'

Ahadiyyetü'l-cem', kesretin/çokluğunun Hakk'a münâfî yani aykırı olmadığı bir mertebedir. Cürcânî, 'aynü'l-cem' ile ahadiyyetü'l-cem'ı aynı mertebe kabul eder. Cürcânî'ye göre bu mertebe 'Kâbe kavseyn' makamıdır. Bu makamda kesrette vahdet hicabı kaldırılmıştır.⁶⁹

Kul, ahadiyyetü'l-cem' mertebesinde esmâ ve sıfat tecellî perdelerinden ve taayyün kesretinden kurtulmuştur. Bu mertebenin ilerisi 'Zât-ı Ahadiyet'te yok olmaktadır.⁷⁰ Muhammed Nûru'l-Arabî (ö. 1305/1887) ahadiyyetü'l-cem'ı nihâî makam olarak kabul eder. Ona göre bu makam Muhammedî olup zamanın kutbuna mahsustur. Nûru'l-Arabî, cem'u'l-cem' ile ahadiyyetü'l-cem' arasındaki farka da işaret etmektedir. Ona göre cem'u'l-cem' mertebesinde Hak, halk ile beraber müşahede edilirken, ahadiyyetü'l-cem' mertebesinde ise her şey taayyünsüz (belirtisiz) Hak olarak müşahede edilir.⁷¹ Nûru'l-Arabî'nin bu beyanından ahadiyyetü'l-cem' mertebesinin vahdet-i vücûd mertebesi olduğunu söylemek mümkündür.

2. 3. جمع الجمع /Cem'u'l-cem'

Cem'u'l-cem' mertebesi, cem' mertebesinin üstünde bir mertebedir. Bu mertebede küllî bir istihlak söz konusudur. Hakikatin galebesi altındaki kul, küllî bir yok oluşa maruz kalır ve mâsivâyâ karşı hislerini tamamen kaybeder.⁷² Kul, cem' mertebesinde hem kendi nefsinin hem de halkı ispat ederken cem'u'l-cem' mertebesinde ise halkı ve kendi varlığını görmekten tamamen koparılır ve alıkonur. Bu durumda kul, sadece hakikat sultanının hükmünde kalır.⁷³

Sühreverdî'ye göre fenâ ile gerçekleşen cem', cem'u'l-cem'dir. Başka bir ifadeyle Hakk'ın, sıfat tecellilerine muhatap olmak cem', zât tecellilerine muhatap olmak ise cem'u'l-cem' mertebesidir.⁷⁴ İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) cem'u'l-cem'ı, bütün işlerin Hakk'a râcî olduğu ve kâinatta Hakk'ın esma ve sıfatlarının dışında hiçbir şeyin olmadığını idrak etme mertebesi olarak kabul ederken,⁷⁵ Necmeddîn-i

⁶⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/208, 9/1, 21.

⁶⁹ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 26, 157.

⁷⁰ Câmî, *Nefahâtü'l-üns*, 661.

⁷¹ Muhammed Nûru'l-Arabî, *Vahdet Konuşmaları*, haz. Hasan Fehmi Kumanlıoğlu (İstanbul: H Yayınları, 2017), 17.

⁷² Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, 1/46; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, 4/217; Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 105.

⁷³ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 101; Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 105.

⁷⁴ Sühreverdî, *'Avârifü'l-ma'ârif*, 586.

⁷⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, 4/217.

Kübrâ (ö.618/1221) ise cem'ı, kalbin arşa ulaşması cem'u'l'cem'ı de kalp ile Arş'ın Hakk'ta yok olması olarak kabul eder.⁷⁶

Bazı sûfler, cem'u'l-cem' mertebesini peygamberlere âit bir risâlet makamı görürler. Bu makamda kesret vahdeti perdelemediği gibi vahdette kesreti perdelemez.⁷⁷ Kuşeyrî ise, cem'u'l'cem' mertebesini bütün peygamberlerin umumuna ait değil, sadece Hz. Peygamber'e (a.s.) ait özel bir makam kabul eder. Kuşeyrî'nin beyanına göre; es-Sâffât 37/99.⁷⁸ âyeti Hz. İbrahim'in (a.s.), el-A'râf 7/143.⁷⁹ âyeti de Hz. Musâ'nın (a.s.) cem' mertebesinde olduklarına işaret ederken, el-İsrâ 17/1.⁸⁰ âyeti ise Hz. Peygamber'in cem'u'l'cem' mertebesinde olduğuna işaret etmektedir. Çünkü âyetlerde Hz. İbrahim'in (a.s.) sözüne, Hz. Musa'nın (a.s.) da sıfatına işaret edilirken, Hz. Peygamberle ilgili olarak da Hz. Peygamber'in bizzat kendi zatına işaret edilmektedir.⁸¹

2. 4. الفرق (التفرقة) /et-Tefrika (el-Fark)

Cem'den sonra gelen hâl tefrika/fark hâlidir. Tefrika hâlindeki kul, hem kendi varlığının hem de nefsinin haz ve isteklerinin farkındadır. Tefrika/fark ikiye ayrılır. Cem'den önceki hâle, fark-ı evvel cem'den sonraki hâle ise fark-ı sâni olarak isim verilir. Tasavvufî ıstılahta fark dendiğinde fark-ı sâni kastedilir. Fark-ı sâni de kul, mükellefiyet görevlerini ifa eder. Tefrika, kulun sahv hâlidir, bu hâldeki kul, Allah'ın tasarrufunda olduğunu idrak eder.⁸²

Sûflere göre halkı isbat tefrika, Hakk'ı isbat ise cem'dir. Kula her ikisinde lazımdır. Tefrikası olmayanın kulluğu, cem'ı olmayanın ise marifeti yoktur.⁸³ Sûfler, tefrika derken kulun hakiki manada kulluğunu idrak ve ifâ etmesini kastederler.⁸⁴

Sûfler arasında cem' mi yoksa tefrika mı yani kulluk mu daha üstündür tartışması yapılmıştır. Bu manada *Nefahâtü'l-üns* adlı eserde Hâce Abdullah el-Herevî'nin (ö. 481/1089) *Menâzilü's-sâirîn* adlı eserindeki makamları sıralama şekli eleştirilmiştir. Herevî eserinde yüz makamı; ilk makam 'yakaza' son makam da 'tevhîd' olmak üzere bir tasnife tabi tutmuştur.⁸⁵ Abdurrahman Câmî'nin (ö. 898/1492) eserine kaydettiğine göre son makamın tevhîd olması doğru değildir, son makamın kulluk makamı olması gerekir. Çünkü Cüneyd-i Bağdadi'ye 'Bu işin

⁷⁶ Kübra, *Tasavvufî Hayat*, 140.

⁷⁷ Ebü'l-Hasan Nüreddin Ali b. Muhammed el-Herevî el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtihi şerhi Mişkâtü'l-mesâbîh* (Beyrût: Dârü'l-fikir, 1422/2002), 5/1874

⁷⁸ "إِنِّي ذَاهِبٌ إِلَى رَبِّي سَيِّدِينَ" (İbrâhim:) "Doğrusu ben Rabbimin emrettiği yere gideceğim. O bana yol gösterir." Dedi. Bk. Feyzli, *Feyzü'l-Furkan*, 448.

⁷⁹ "وَلَمَّا جَاءَ مُوسَى لِمِيقَاتِنَا" Bk. Feyzli, *Feyzü'l-Furkan*, 166.

⁸⁰ "سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ" "Kulunu (Hz. Muhammed'i) geceleyin yürüten Allah'ın şanı yücedir." Bk. Feyzli, *Feyzü'l-Furkan*, 281.

⁸¹ Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, 3/237.

⁸² Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, 138-139; İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, 2/235, 246.

⁸³ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 100; Ertuğrul, *Vahdet-i Vücûd*, 41.

⁸⁴ Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, 139; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, 4/220.

⁸⁵ Herevî, *Menâzilü's-sâirîn*, 75-147.

sonu nedir?' diye sorulduğunda Cüneyd: 'Tekrar başa, yani kulluğa dönmektir' şeklinde cevap vererek bu hususu ifade etmiştir.⁸⁶

İmâm-ı Rabbânî de (ö. 1034/1624) kulluğu, bütün makamların zirvesi kabul etmiştir.⁸⁷ İmâm-ı Rabbânî'ye göre velâyet derecelerinin en üstünü kulluk makamıdır. Muhabbetullah makamı dahi kulluk makamının altındadır. Muhabbetullah ancak kulluk makamını elde etmek için bir makam olarak görülmelidir. İnsanın yaratılmasındaki esas gaye kulluktur. Kulluk vazifesinde devamlı olarak Hakk'a yönelme vardır.⁸⁸

Cem' mertebesinde kendisinden ve mâsivâdan fâni olan bir kulun farz ibadetlerini, dini mükellefiyetlerini nasıl yapacağı hususu bu alanın en önemli konusudur. İmâm Gazzâlî'ye göre cem' hâli farz ibadetleri engelleyecek şekilde uzun süren bir hâl değildir. Cem' hâli, şimşegin çakması gibi gelip geçici bir hâldir. Bazı durumlarda devam edebilir ancak devam etmesi nadirattandır.⁸⁹

Cem' yani hakiki tevhide vâsıl olan kul tefrika halinde kulluğunu özenli bir şekilde ifa eder. Tasavvufî kaynaklarda cem' halini yaşadıklarını iddia edipte kulluğun yani tefrikanın kendilerinden düştüğünü iddia edenlerin zındık oldukları beyan edilmektedir. Ebû Muhammed el-Cerîrî'ye (ö. 321/933) göre kuldun hiçbir şekilde mükellefiyet düşmez.⁹⁰

3. Târihî Süreçte Cem' ve Tefrika Kavramlarının Kullanımı

Kaynaklarda cem' ve tefrika konusunda ilk söz söyleyen şahıs şudur diye net bir ifade yer almamaktadır. Ancak bu konuda söz söyleyen sûfî şahısların kronolojileri ve yaşadığı yerler dikkate alındığında bu kavramın, hicrî 3. asırda ilk kez Bağdatlı sûfîler tarafından kullanıldığını söylemek gerekir. Bu manada Bağdat'ta cem' ve tefrika konusunda ilk söz söyleyen iki isim ön plana çıkmaktadır. Bunlardan birisi Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) diğeri ise Ebû'l-Hüseyn en-Nûrî'dir (ö. 295/908).

Cüneyd-i Bağdâdî; 'cem'î; vecd ile kurbiyyet, tefrikayı da beşeriyette kaybolma' olarak tarif ederken⁹¹ Ebû'l-Hüseyn en-Nûrî ise cem'î; Hak ile beraber olmak, tefrikayı da mâsivâ/gayır ile beraber olmak' şeklinde tarif etmiştir.⁹² Sûfî zümresinin seyyidi/önderi kabul edilen Cüneyd'den tasavvufun ne olduğuna dair birçok tanım nakledilmektedir. Bu tanımlarından birisi: 'Kulun mâsivâyla alakasını kesip Allah ile beraber olmasıdır.'⁹³ Bu tanıma dikkat edildiğinde Cüneyd'in tasavvufa yüklediği mana ile cem'a yüklediği mananın aynı olduğu görülmektedir.

⁸⁶ Câmî, *Nefahâtü'l-üns*, 668.

⁸⁷ Ahmed Fârûkî Serhendî İmâm-ı Rabbânî, *Mektûbât-ı Rabbânî*, çev. Abdulkadir Akçiçek (İstanbul: Merve Yayınevi, 1977), 1/58.

⁸⁸ İmâm-ı Rabbânî, *Mektûbât-ı Rabbânî*, 1/114-115, 285.

⁸⁹ Gazzâlî, *İhyâu ulûmî'd-dîn*, 8/207.

⁹⁰ Ebû Abdurrahmân Muhammed b. el-Hüseyn es-Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Nûreddîn Şüreybe (Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1434/2014), 262; Sühreverdî, *'Avârifü'l-ma'ârif*, 586.

⁹¹ Serrâc, *el-Lüma'*, 284; Sühreverdî, *'Avârifü'l-ma'ârif*, 586.

⁹² Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, 166; Ali b. Osman Cüllâbî el-Hücvirî, *Keşfu'l-mahcûb Hakikat Bilgisi*, nşr. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010), 196.

⁹³ Serrâc, *el-Lüma'*, 45.

Bu mana ilişkisinden yola çıkarak, tasavvufun esas olarak cem'ı hedeflediğini söylemek mümkündür.

Bağdat'ta Cüneyd-i Bağdâdî ve Ebü'l-Hüseyin en-Nûrî dışında cem' ve tefrika konusunda söz söyleyenlerden birisi de Ebû Yakûb en-Nehrecûrî'dir (ö. 330/941). Nehrecûrî, Cüneyd'in talebesidir. Nehrecûrî'nin tanımına göre cem': 'varlığın kendisiyle bizâtihi kâim olduğu Hak ile beraber olmak, tefrikayı ise bâtında Hakk'ı en doğru şekilde tutmaktır.'⁹⁴

Bağdat'ta cem' anlayışını çok coşkulu bir şekilde dillendiren ve bu sebeple de katline fetva verilen şahıs Hallâc'dır (ö. 309/922). Hallâc'ın katline sebep olan suçlamalardan birisi cem' hâlinde ifade ettiği şathiyelerdir.⁹⁵ Hallâc dışında cem' konusunda konuşan ve bu hâle vâkıf şu üç sûfî şahıs daha dikkat çekmektedir. Bunlar; Ebû Muhammed el-Cerirî (ö. 321/933), Ebü'l-'Abbâs b. 'Atâ (ö. 309/922), ve Ebû Bekir eş-Şiblî'dir. (ö. 334/946).⁹⁶ Bu dört ismin ortak özelliği hepsinin, Cüneyd'in talebeleri olmasıdır.⁹⁷

Kökene Maveraünnehir ancak doğumu ve yetişmesi Bağdatlı olan Ebû Bekir eş-Şiblî tevhidî/cem'; 'Kadîm'in muhdesten ayırarak tek hale getirilmesi' olarak tarif etmiştir. Şiblî'ye göre bu manada tasavvuf; halktan kesilmek ve Hak ile muttasıl olmaktır. ⁹⁸ Şiblî "Haydi ayakkabılarını çıkar! Çünkü sen kutsal vâdi olan Tuvâ'dasın." Tâhâ, 20/12. âyetini⁹⁹ benimsediği manevî neşvesine uygun olarak; var olan her şeyi çıkar at, 'aynû'l-cem'ı tahakkuk ettir şeklinde izah etmiştir.¹⁰⁰

Bağdat'tan sonra cem' ve tefrika neşvesi daha sonraki süreçte diğer bölgelere yayılmıştır. Diğer bölgelere yayılma sürecinde Cüneyd-i Bağdâdî ve Ebû Bekir eş-Şiblî'nin talebelerinin etkili olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Cüneyd'in müridi Ebû Bekir Muhammed b. Musa el-Vâsîtî önemli bir isimdir. Aslen Horasan ve Fergane bölgesinden olan Vâsîtî, Cüneyd dışında Ebü'l-Hüseyin en-Nûrî'nin de sohbetlerine katılmıştır. Vâsîtî; 'kulun kendine bakmasını fark, Rabbine bakmasını ise cem' olarak tarif etmiştir.'¹⁰¹

Cem' ve tefrika neşvesinin Horasan bölgesine yayılmasında esas etkili olan şahıs Ebü'l-'Abbâs Kâsım b. Kâsım es-Seyyârî'dir (ö. 342/953). Seyyârî, Ebû Bekir el-Vâsîtî'nin talebesidir.¹⁰² Seyyârî, Merv ve Nesa şehirleri başta olmak üzere Horasan bölgesinde geniş bir cemaat kitlesine sahip olmuştur. Tasavvuf tarihinde Seyyârî'nin tasavvufî yaklaşımlarını benimseyen bu kitleye 'Seyyâriyye' adı verilmiştir. Hücvirî'nin beyanına göre Seyyâriyye adındaki bu tasavvufî oluşumunun temeli cem' ve tefrika anlayışına dayanmaktadır. Çünkü Ebü'l-'Abbâs

⁹⁴ Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, 180.

⁹⁵ Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrût: Dârü'l-ğarbi'l-İslâmî, 1422/2002), 8/699-899.

⁹⁶ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 8/699-899; İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 154.

⁹⁷ Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, 259, 265, 396; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 8/699-899.

⁹⁸ Serrâc, *el-Lüma'*, 50; Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 71, 314.

⁹⁹ فاخلع نعليك إنك بالواد المقدس طوى Bk. Feyzli, *Feyzü'l-Furkan*, 311.

¹⁰⁰ Sülemî, *Hakâiku't-tefsîr*, 1/436.

¹⁰¹ İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 10/349; Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 67.

¹⁰² Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 80.

es-Seyyârî sohbetlerinde ana konu olarak cem' ve tefrika anlayışını işlemiştir¹⁰³ Seyyârî'ye göre cem' marifetullahın hakikatini idraktır. Marifetullahın hakikati ise O'nun dışında hiçbir şeyin kalbe gelmemesidir.¹⁰⁴

Ebü'l-Abbâs es-Seyyârî Merv'in şeyhi, fakihî ve muhaddisidir. Birçok meşayihle görüşen ve onlardan edep alan Seyyârî, Merv'de hakikat ve marifet konusunda ilk konuşan şahıstır. Seyyârî'nin ilmini takdir eden şahısların başında ünlü sûfî müellif Ebû Abdurrahmân es-Sülemî gelmektedir. Sülemî'ye göre sûfî taifesinin ilim kaynağı esas olarak Ebü'l-Abbâs es-Seyyârî'ye dayanır.¹⁰⁵

Ebü Bekir eş-Şiblî'nin talebeleri arasında yer alan Ebu Bekir Abdullah b. Tâhir b. el-Ebherî (ö. 330/941) de cem' ve tefrika neşvesinin yayılmasında etkili olmuştur. Ebherî'ye göre cem' hâli; dağınık olanları toplamak, tefrika hâli ise; toplu olanları dağıtmaktır. Cem' hâlinde kul, 'Allah var, mâsivâ yok der. Tefrika hâlinde ise yaratıklar âlemine nazar eder. Cem' zevkinin yayılmasında etkili olan Ebû Bekir eş-Şiblî'nin bir diğer talebesi de İbrahim b. Muhammed Nasrâbâdî'dir (ö. 367/978). Nasrâbâdî'ye göre; 'Kulun Allah'ın fiil sıfatlarına yakın olması tefrika, zat sıfatlarına yakın olması ise cem' makamıdır.'¹⁰⁶

4. Kelâmî Bir Proplem Alanı Olarak Cem' ve Tefrika

Sûfîler, hakikî tevhid ve hakikî kulluk için cem' ve tefrika hâllerinin zevk edilmesini öngörürler. Onlara göre; cem' hali olmayan kimsenin hakikî manada marifeti, fark hâli olmayan kimsenin de hakikî manada kulluğu yoktur. Tefrikasız cem' zındıklık, cem'siz tefrika ise Allah'ın sıfatlarını inkârdır. Tefrika ile beraber cem' hâli, hakikî tevhîddir.¹⁰⁷ Tarihî süreçte cem' ve tefrika anlayışlarına bağlı olarak sûfîlere, bir cebrîlik diğeri de hulûl ve ittihâd olmak üzere iki temel suçlama yöneltilmiştir:

4. 1. Cebrîlik Suçlaması

Kelâmî düşüncede insan fiilleri konusunda birbirine zıt iki mezhep tezâhür etmiştir. Bu mezheplerden birisi Cebriyye diğeri ise Kaderiyye/Mu'tezile'dir. Cebriyye, insan fiillerinin ilahî kudretin cebir/zorlayıcı etkisiyle vukû bulunduğunu savunurken Mu'tezile ise Cebriyye'nin bu görüşüne karşı çıkararak insan fiillerinde cebrin olmadığını, insanın hür iradesiyle fiillerini gerçekleştirdiğini savunmuştur.¹⁰⁸

Cebriyye, temel görüş olarak fiillerin tamamının Allah'a âit olduğunu, kulun bu konuda ihtiyar, kesb ve yaratma şeklinde hiçbir ilgisinin olmadığını iddia ederken Mu'tezile ise fiillerde Allah'ın etkisinin olmadığını, fiillerin tamamen kula

¹⁰³ Hücvirî, *Keşfu'l-mahcûb*, 219, 314-315.

¹⁰⁴ Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, 444.

¹⁰⁵ Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, 440; İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 10/380; Câmî, *Nefahâtü'l-üns*, 285; Ferîdüddin Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2018), 917-918.

¹⁰⁶ Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, 393, 396; Serrâc, *el-Lüma'*, 283; Câmî, *Nefahâtü'l-üns*, 331.

¹⁰⁷ Serrâc, *el-Lüma'*, 283; Ertuğrul, *Vahdet-i Vücûd*, 41; İbnu'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, 2/162.

¹⁰⁸ Cübbâî, *Kitâbu'l-makâlât*, 104-105; Muhammed İhsan Oğuz, *Kitâbu'l-Kazâ ve'l-Kader* (İstanbul: Oğuz Yayınları, 2019), 57-58.

ait olduğunu iddia etmiştir.¹⁰⁹ Mu'tezile mensuplarına göre, insan fiilleri, ilahî takdire göre cereyan ediyorsa o zaman, Hz. Hüseyin'i şehid eden Yezîd'in (ö. 64/683) ve pek çok zulüm işleyen Haccâc'ın (ö. 95/714) kınanmaması gerekir. Çünkü bunlar Allah'ın takdir ve hükmünü ifa etmişlerdir.¹¹⁰

İrade ve fiilleri esas olarak Allah'a nisbet ettikler için sûfiler, doğal olarak cebrîlik ithamına maruz kalmışlardır. Sûfilerden bazıları bu ithamları kabul edip ve cebrî anlayışı savunurken, diğer çoğunluk ise bu ithamları reddetmiş ve cebrî anlayışı kabul etmemişlerdir. Reddeden sûfiler Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye anlayışına yakın bir anlayışı benimsemişlerdir. İnsan fiilleri konusunda Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye mezhepleri, Cebriyye ve Mu'tezile arasındaki bir anlayışı benimsemişlerdir. Bu anlayışta Eş'arîler, Cebriyye fikrine yakın dururken, Mâturidîler ise Mu'tezile fikrine yakın durmuşlardır.¹¹¹

Cebrî anlayışı savunan sufilerin başında Ebü'l-Abbâs Kâsım es-Seyyârî gelmektedir. Kaynaklarda Seyyârî'nin cebr lisanıyla konuşmalar yaptığı ifade edilmektedir. Onun sözlerinden birisi şudur: 'Kul, levh-i mahfûz'da kendisine yazılan bir günahı nasıl terk edebilir, kendisine bağlanan bir kader ve kazayı nasıl geri çevirebilir?'¹¹² Kaynaklarda Seyyârî'nin bu sözünün dışında cebrî çağrıştıran pek çok sözüne işaret edilmektedir.¹¹³

Ebü'l-Abbâs Kâsım es-Seyyârî'nin hocası Ebû Bekir el-Vâsîtî de cebrî anlayışı savunan bir diğer sûfidir. Bu bağlamda Vâsîtî, Mu'tezilîlere ağır suçlamalar yöneltmiştir. Vâsîtî'nin suçlamalarını göstermesi açısından şu ifadesi dikkat çekicidir: 'Firavun açık olarak rab olduğunu iddia etmiştir. Mu'tezile ise kapalı olarak kul istediğini yapar diyerek rablık iddiasında bulunmuştur. Cebrî anlayışı savunan bir diğer sûfi ise Bağdatlı Abû Abdullah Ahmed b. Yahyâ el-Cellâ'dır. (ö. 306/918) Cellâ; 'bütün fiilleri Allah'tan bileni, hakiki fâil olarak Vâhid'den başkasını görmeyeni muvahhid' olarak kabul etmiştir.¹¹⁴

Nûru'l-Arabî de "Rabbin irade ettiğini yaratır ve seçer. Seçmek, kullara ait değildir." el-Kasas 28/68.¹¹⁵ âyetini delil getirerek kulların açık ve gizli hiçbir ihtiyarlarının olmadığını savunmuştur. Nûru'l-Arabî'ye göre kulların ihtiyarı, ancak Allah'ın ihtiyar etmesiyle mümkündür. Hakk'ın muradından önce hiçbir kimsenin muradı ve seçme hakkı yoktur. Nûru'l-Arabî görüşlerini 'hamam kubbesi' sembolüyle açıklamaktadır. Ona göre kubbede yankılanan seda, kubbeden değil hamamda söyleyene aittir. Bu manada zahirde görünen fiil, hakikatte Hakk'ın fiilidir, gayrının fiili değildir.¹¹⁶

İmam Gazzâlî ve Muhyiddîn İbnü'l-'Arabî gibi bazı isimler ise Cebriyye ve Mu'tezile arasındaki bir anlayışı kabul etmişlerdir. Varlıkta cebrî anlayışın hâkim

¹⁰⁹ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 2/44; Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*, 159.

¹¹⁰ Cübbâî, *Kitâbü'l-makâlât*, 104-106.

¹¹¹ Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*, 157; Oğuz, *Kitâbu'l-Kazâ*, 6.

¹¹² Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, 443.

¹¹³ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, 918.

¹¹⁴ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 16, 54.

¹¹⁵ وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ Bk. Feyizli, *Feyzü'l-Furkan*, 178.

¹¹⁶ Nûru'l-Arabî, *Vahdet Konuşmaları*, 7, 13.

olduğunu bunun yanında da insanın kesbinin var olduğunu savunmuşlardır. İmam Gazzâlî'ye göre fiil/amel ancak kulun varlığı, ilmi, iradesi, kudreti ve diğer bazı sebeplerle vuku bulmaktadır. Kulun varlığı, ilmi, iradesi... gibi bütün bu vasıflar ise kuldan değil Allah'tandır. Amelin miftahı kudrettir, Kudret ise Allah'ın elindedir.¹¹⁷

İmam Gazzâlî kalem ve kâtip benzetmesiyle konu hakkındaki görüşlerini açıklamaktadır. Ona göre fiilde esas etken Hak'tır. Nasıl ki, yazıda esas fâil kalem değil kâtip ise kulun fiilinde de esas fâil Allah'tır. Yazıda kalem, kâtime boyun eğdiği gibi güneş, ay, yıldızlar, yağmur, bulut, canlı ve cansız bütün varlıklar ilahi kudrete hep buyun eğerler. İmam Gazzâlî, hakiki fâilin Allah olduğunu ifade etse de kulun kesbinin de var olduğunu bu sebeplede mükafaat ve cezanın tahakkuk ettiğini beyan etmektedir. Ona göre kesb, ne cebriliği ne de muhayyerliği ortadan kaldırır. Esasında kesb ikisini cem eden bir husustur.¹¹⁸

Muhyiddîn İbnü'l-'Arabî de konu hakkında İmam Gazzâlî gibi bir yaklaşıma sahiptir. İbnü'l-'Arabî *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* adlı eserinde bir görüş olarak 'Kul mazhardır, zâhir olan ise Hakk'ın bizatihi kendisidir. Kul mazhar ise o zaman amel de hakiki manada zâhir olan Allah'a aittir.' diyerek varlıkta geçirli olanın cebrilik olduğunu savunmuştur.¹¹⁹ Bu genel yaklaşımının dışında İbnü'l-'Arabî, insanın kesbinini de inkâr etmemiştir. Bu manada İbnü'l-'Arabî'ye göre fiilde/amelde Allah'ın bir tesiri olduğu gibi kulun da bir tesiri vardır. İbnü'l-'Arabî, fiilde hem kulun hem de Hakk'ın müşareketinin var olduğuna delil olarak Fâtiha 1/5. âyetini¹²⁰ getirmektedir. Ona göre doğru olan görüş amelde kul ile Allah'ın etkisini beraber tasavvur etmek gerekir. Çünkü amelde hem kulun hem de Hakk'ın tesiri vardır.¹²¹

Tasavvuf tarihine bakıldığında vârlıkta hâkim işleyişin Allah'ın iradesine bağlı olduğunu ifade eden, bununla beraber güçlü bir şekilde kulun ihtiyarının da var olduğunu savunan sûfîler de olmuştur. Bu manada Kelâbâzî ve Serrâc iki önemli isimdir.

Kelâbâzî, insan bedeninin yaratıcısının Allah olduğunu hatırlatarak, bu manada insanın bütün fiillerinin de hakiki manada yaratıcısının Allah olduğunu ifade etmektedir. Kelâbâzî'ye göre insanın yaptığı hayır ve şer namına bütün işler, Allah'ın kaderi, meşiyeti ve iradesiyle gerçekleşir. Kelâbâzî bu genel yaklaşımını tahsis ederek cebir sıfatının kulların iman, küfür, taat ve masiyet gibi iktisab ettikleri alanda geçerli olmadığını savunmuştur. Ona göre mümin, imanı güzel görmüş ve onu seçmiştir. Kâfir de küfrü güzel görmüş ve onu ihtiyar etmiştir. Ne Mümin ne de kâfir seçtikleri ihtiyar ettikleri şeyler hususunda zorlanmış değildir. Kelâbâzî'ye göre fiiller konusunda insanın hakiki manada kesbi vardır. Mükâfat ve ceza da buna göre verilir. İnsan amel yapmayı dileme hususunda hürdür. Bu

¹¹⁷ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 6/585.

¹¹⁸ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 8/210, 233.

¹¹⁹ İbnü'l-'Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, 4/219.

¹²⁰ *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّبِعُوا هَادِيَ الَّذِينَ ظَلَمُوا إِنَّهُمْ مُجْرِمُونَ* "Yalnız sana ibadet kulluk eder ve ancak senden yardım dileriz." Bk. Feyzli, *Feyzü'l-Furkan*, 1.

¹²¹ İbnü'l-'Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, 4/219.

konuda zorlama ve cebir yoktur. İnsanların irade ve tercihinde cebir söz konusu değildir.¹²²

Serrac, kulun fiilinde ihtiyarının olmadığını savunan sufilerin furûda değil, usulde hata ettiklerini savunmuştur. Serrâc'a göre esas olan kulun fiilinde ahrar (hür) olduğudur. Serrâc, kulun irade ve fiillerinde mecburdur düşüncesinde olan sûfîlerin haddi aştıklarını belirtmektedir. Serrâc'a göre bu düşüncede olanlar cem' ve tefrikayı kavrayamamış, tefrikaya ait hususları cem'a izafe etmiş kimselerdir. Bu tür düşüncede olanlar cem' ve tefrika hususlarını yerli yerine koyamadıkları için helak olmuşlardır.¹²³

Sonuç olarak sûfîler, yaratmanın Allah'a, kesbin de kulun cüzî iradesine bağlı olduğunu kabul etmektedirler. Kulun, yaratma olarak Allah'ı görmeden fiileri müstakil olarak kendisine nisbet etmesi gizli küfürdür. Sûfîler tevhibi ifrat derecesine getirip her şey Allah'ın fiilidir, bu konuda kulun hiçbir irade ve ihtiyarı yoktur anlayışını kabul etmezler. Kulun irade ve ihtiyarı yoktur demek, dini sorumluluğu ortadan kaldırır. Bu da ceza ve mükafaatı anlamsız hale getirir.¹²⁴

4. 2. Hulul ve İttihâd Suçlaması

Sûfîlere yöneltilen bir diğer suçlama da hulûl ve ittihad suçlamasıdır. Hulûliyye inancında Hakk'ın bazı cisim ve cesetleri seçerek onlara intikal ettiği ve birleştiği iddia edilir. Hakk'ın özel olarak seçtiği bu cisim ve cesetlere duhûliyle beraber, cesetler rubûbiyyet manası kazanır ve bu cisimlerden beşeriyet manası izâle edilir.¹²⁵

Sûfîlere hulûl ve ittihad suçlamasında bulunan etkili isimlerden birisi İbn Teymiyye'dir (ö. 728/1328). İbn Teymiyye vahdet-i vücûd anlayışını benimseyen sûfîlerin mahlûkun vücûdunu Hâlik'in vücûdu sayarak, hulûl ve ittihadta sâhip olduklarını ifade etmiştir.¹²⁶

Tarihî süreçte hulûl ve ittihad suçlamalarının neticesi olarak da bir kısım sûfîler katledilmiş ve idam edilmiştir. Katledilen ve idam edilen sûfîler içinde en meşhuru olarak Hâllâc'ın (ö. 309/922) ismini zikretmek gerekir. Hâllâc mahkeme heyeti önünde Karâmita önderi olmak, rubûbiyyet, ittihad, hulûl, dini tahrif ve tahkir gibi bazı suçlamalara maruz kalmış ve mahkeme sonucunda da katline fetva verilerek idam edilmiştir.¹²⁷

Hâllâc'dan sonra da İbn Ebî'l-'Azâfir (ö. 322/933) benzer bir suçlamaya maruz kalmış, Hâllâc'a yapılan infazın aynısı İbn Ebî'l-'Azâfir'e de yapılmıştır.¹²⁸ Abbâsî döneminde başlayan idamlar daha sonraki süreçte de devam etmiştir. Osman döneminde de Oğlan Şeyh İsmail Ma'şûkî (ö. 945/1538), Hamzâ Bâlî (ö.

¹²² Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, 48, 51-53.

¹²³ Serrâc, *el-Lüma'*, 531, 549.

¹²⁴ Ertuğrul, *Vahdet-i Vücûd*, 41.

¹²⁵ Serrâc, *el-Lüma'*, 541.

¹²⁶ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, 2/372.

¹²⁷ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 8/699-899; İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 154.

¹²⁸ Ebü'l-Fadl el-Kâdî 'Iyâd b. Müsâ, *eş-Şifâ bi ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ*, thk. Ahmed b. Muhammed eş-Şemnî (Lübnân: Dârü'l-fikir, 1409/1988), 2/297-298.

969/1561), Muhyiddîn Karamânî (ö. 957/1550) gibi bazı şahıslar dinî tahkir, hulûl ve ittihâd suçlamalara muhatap olarak idam edilmişlerdir.¹²⁹

Hulûl ve ittihâd suçlamaları daha çok vahdet-i vücûd neşvesine sâhip sûfilere yöneltildiği görülmektedir. İbnü'l-'Arabî ve Nûru'l-'Arabî gibi vahdet-i vücûd neşvesine sahip olan bazı sûfiler bu suçlamaları doğru bulmamışlar ve reddetmişlerdir.

İbnü'l-'Arabî; *لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ* "Hiçbir şey O'nun benzeri değildir." eş-Şûrâ 42/11.¹³⁰ âyetini delil getirerek, Hakk'ın varlığına ne benzer ne de ayrı başka bir varlığın olmadığını ifade etmektedir. Ona göre, Hakk'ın varlığının dışında başka bir varlık yoktur. O'nun dışında başka bir varlık olmadığına göre ona benzer veya ondan farklı bir varlık tasavvur edilemez. Hakk'ın dışında zâhir olan başka bir varlık yoktur. Varlık, Hak'tır oda Vâhid'dir. İki benzer veya iki farklı varlık yoktur.¹³¹

Nûru'l-'Arabî de İbnü'l-'Arabî'nin görüşlerine aynen kabul etmekte hulûl ve ittihat suçlamalarını reddetmektedir. Nûru'l-'Arabî'ye göre 'lâ mevcûde illallah' zevkine nâil olanların Hak'tan gayri başka bir varlık görmezler, hulûl ve ittihâd ise ikiliği kabul eden bir anlayıştır. Nûru'l-'Arabî varlıkta, Hak'tan gayri başka bir varlık olmayınca, hulûl ve ittihâd nasıl olabilir? diyerek suçlamaları reddettiğini açıkça beyan etmiştir.¹³²

Esas olarak tarihi süreçte hiçbir sûfî, hulûl ve ittihâd suçlamalarını kabul etmemiştir. Zünnûn el-Mısırî (ö. 245/859), Sehl b. Adullah et-Tüsterî (ö. 283/896) ve Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) gibi tasavvuf tarihinin önemli ve öncü isimleri hulûl ve ittihâd reddetmişlerdir. Zünnûn el-Mısırî: 'Allah'ın kudreti eşyadadır. Allah ile eşyanın/varlığın meczi yani karışarak bütünleşmesi söz konusu değildir' derken Sehl b. Adullah et-Tüsterî'de: 'Allah için ihâta, hadd ve hulûlün mümkün olmayacağını ifade etmiştir.¹³³

Esasında sûfilerin cem' anlayışı, hulûl ve ittihâd üzerine değil Kadîm'i hâdisten ayırmak üzere kuruludur. Bu manada Cüneyd-i Bağdâdî'nin şu tevhid tanımı önemlidir: 'Kadîm'i hâdis olandan ayırt ederek birlemektir.'¹³⁴ Benzer şekilde Zünnûn-i Mısırî de tevhidi şöyle tarif etmiştir: 'Karışma olmaksızın eşyada Allah'ın kudretini bilmektir.'¹³⁵

Cüneyd-i Bağdâdî: 'Misli ve benzeri olmayan, misli ve benzeri olan bir varlıkla nasıl birleşebilir? Heyhat bu acaib bir zandır.' diyerek tevhid anlayışlarında hulûl ve ittihâdın olmadığını açık olarak beyan etmiştir.¹³⁶ Tasavvuf tarihinin

¹²⁹ Reşat Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016), 285-310.

¹³⁰ Bk. Feyizli, *Feyzü'l-Furkan*, 483.

¹³¹ İbnü'l-'Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, 4/218.

¹³² Nûru'l-'Arabî, *Vahdet Konuşmaları*, 57.

¹³³ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 13, 332.

¹³⁴ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 332.

¹³⁵ Serrâc, *el-Lüma'*, 49.

¹³⁶ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 17.

önemli müelliflerinden Kuşeyrî de hulûlü reddederek, sûfilerin tevhid anlayışının, Hakk'ı yaratıklardan temyiz etmek üzere kurulu odluğunu ifade etmiştir.¹³⁷

Sûfiler, Allah ile varlık arasındaki ilişkisi ittihâd ve hulûl ile değil, tecelli ve zuhur kelimeleriyle ifade etmektedirler. Onlarak göre tecelli ve zuhur hulûl demek değildir. Bu manada Cenâb-ı Hak, zâtî itibariyle eşyadan münezzehtir, onlardan gayridir.¹³⁸ Vahdet-i vücûd neşvesine sâhip sûfiler âlemi yani varlığı Hakk'ın isimlerinin sureti ve sıfatının da mazharı kabul ederler. Şahsın gölgesi bir yönden aynısı olduğu gibi diğer bir yönden de gayridir. Âlem bir vech ile ayn-ı Hak bir vecih ile de gayr-ı Hak'tır. İnsan, hüviyet ve hakikat cihetiyle Hak'tır, taayyün cihetiyle halktır gayri Hak'tır.¹³⁹

İttihâd ve hulûl suçlamalarını reddeden sûfiler, cem' anlayışına bağlı olarak kul ile Hak arasındaki beraberliğin cismanî değil yani zâtî beraberlik değil, aşk ve muhabbete dayalı kalbî ve ilmî bir beraberlik olduğunu ifade etmişlerdir. Onlara göre âşık ile mâşukun, sâmi'/işiten ve müsmi'ın/işitilenin tek olması kalbî boyutta bir idraktır.¹⁴⁰ Sûfiler bu beraberliği ifade etmek için ittihâd ve hulûl kelimelerini kullanmazlar onun yerine cem', kurb, vuslat, ittisal, serayân gibi bazı kelimeleri kullanmayı tercih etmişlerdir.¹⁴¹

Sonuç

Sûfiler hâl ilmiyle temeyyüz etmiş bir zümredir. Yaşadıkları ve idrak ettikleri manevî hâlleri kendilerine hâs bazı kavramlarla ifade etmişlerdir. Bu kavramlardan birisi cem' diğeri ise tefrikadır. Sûfiler, cem' kavramıyla rûhî tecrübe ve manevî makama dayalı olarak hakikî tevhidin idrakini kastederken, tefrika kavramıyla da hakikî kulluğun idrakini kasdetmişlerdir.

Tasavvuf ıstılahında tevhidin karşılığı cem'dir. Sûfiler cem' derken tevhidin tefrîd ve tecrîd boyutlarını kastederler. Tefrîd, kulun kendisini aradan çıkarması, tecrîd ise mâsivâyı aradan çıkarma hâlidir. Sûfilere göre nihâî tevhid mertebesini ifade eden cem' makamının da kendi içinde mertebeleri vardır. Cem'in ilk mertebesi kulun masivâyâ ait istek ve arzulardan kurtulup, iradesini tekbir bir irade oda âhiret iradesi haline getirmesidir. Bu mertebenin üstünde diğer bir cem' mertebesi vardır. Bu cem' mertebesinde kul, kâinatta cereyan eden her olayda gerçek fâil olarak Hakk'ı müşahede eder. Cem'in nihâî mertebesi ise kulun Hakk'tan gayri başka bir varlığı müşahede etmemesidir. Bu manada cem'in tasavvuf dilindeki bir başka ifadesi vahdet-i şuhûd ve vahdet-i vücûddur.

Cem'den sonra tefrika/fark hâli yaşanır. Bu hâlde kul, beşeriyetinin farkında olarak kulluk görevini ifa eder. Sûfiler cem' hâlini değerli kabul ettikleri gibi tefrika yani kulluk hâlini de değerli kabul ederler. Onlara göre tefrika hâli, çok azîz ve çok yüce bir hâldir. Tefrika halinde kul Hakk'ın tasarrufunda olarak kendi varlığının farkındadır.

¹³⁷ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 13.

¹³⁸ Ertuğrul, *Vahdet-i Vücûd*, 207.

¹³⁹ İbnu'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, 2/235, 246.

¹⁴⁰ Sühreverdî, *'Avârifü'l-ma'ârif*, 562; Encirî, *el-Bahrü'l-medîd*, 1/592.

¹⁴¹ Serrâc, *el-Lüma'*, 284; Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, 127; Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 16; Ertuğrul, *Vahdet-i Vücûd*, 75; İbnu'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, 2/46.

Sûfîler cem' ve tefrikadan oluşan her iki hâlde kul için zorunlu görürler. Onlara göre; cem' hâlini neşve etmeyen kulun hakikî manada marifeti, fark hâli olmayan kulun da hakikî manada kulluğu yoktur. Tefrikasız cem' zındıklık, cem'siz tefrika ise Allah'ın sıfatlarını inkârdır. Tefrika ile beraber cem' hâli, hakiki tevhîd ve hakiki kulluğu ifade eder.

Tarihî süreçte cem' kavramı hicrî 3. asırda ilk kez Bağdatlı sûfîler tarafından kullanılmıştır. Bağdat'ta cem' ve tefrika konusunda ilk söz söyleyen Cüneyd-i Bağdâdî'dir. Cem' anlayışının temelini Cüneyd'in yaklaşımlarına dayandığını söylemek gerekir. Cüneyd'in talebeleri cem' neşvesinin yayılmasında etkili olmuştur. Cüneyd'in tasavvuf, tevhîd ve cem' tanımlarına bakıldığında her üçüne de benzer tanımlar yaptığı görülmektedir. Bu bağlamda tasavvufun tevhîd, tevhidin de cem' olduğunu söylemek mümkündür.

Sûfîler cem' ve tefrika anlayışına bağlı olarak temelde iki suçlamaya muhatap olmuşlardır. Bunlardan birisi cebrîlik diğeri ise hulûl ve ittihâd suçlamaları. İnsanın fiillerinde hür mü yoksa mecbur mu olduğu hususu kelâmî öğretilerde sürekli tartışılmıştır. Sûfîler cebrîlik ithamını reddetmişler ve genel kabul olarak bütün fiillerin ilâhî kudretin yani kaza ve kaderin hükmü altında olduğunu ve bununla beraber kesbin yani insan iradesinde var olduğunu da savunmuşlardır.

Sûfîler cebrîlik suçlamasına maruz kaldıkları gibi bir diğer suçlama ittihâd ve hulûl ithamına da maruz kalmışlardır. Sûfîler bu suçlamayı kesin dille reddetmişlerdir. Onlara göre Hakk'ın varlığının dışında başka bir varlık yoktur. İttihâd iki ayrı varlığın karışması ve bir tek şey olacak bir biçimde birbiriyle birleşmesini ifade eder. İki ayrı varlık olmadığına göre böyle bir birleşme söz konusu olmaz. Sûfîlerin kul ile Hak arasındaki beraberlikten kasıtları fizikî ve cismânî bir birliktelik değil kalbî ve ilmî düzeyde bir beraberliktir.

Kaynakça

- Afîfî, Ebu'l-Alâ. *Tasavvuf*. çev. H. İbrahim Kaçar-Murat Sülün. İstanbul: Risale Yayınları, 1996.
- Ali el-Kârî, Ebû'l-Hasan Nûreddîn b. Muhammed el-Herevî. *Mirkâtü'l-mefâtîhi şerhî Mişkâtü'l-mesâbîh*. 9 cilt. Beyrût: Dârü'l-fikir, 1422/2002.
- Âlûsî, Şihâbeddîn Mahmûd b. Abdulllah. *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm*. 16 cilt. thk. Ali Abdalbâri 'Atıyye. Beyrût: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1415.
- Ankaravî, İsmail. *Minhâcu'l-fukara*. nşr. Saadettin Ekici. İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.
- Attâr, Ferîdüddin. *Tezkiretü'l-Evliyâ*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2018.
- Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb. *Târîhu Bağdâd*. Thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 16 cilt. Beyrût: Dârü'l-ğarbi'l-İslâmî, 1422/2002.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Bursevî, İsmail Hakkî b. Mustafâ. *Rûhu'l-beyân*. 10 cilt. Beyrût: *Dâru ihyâi türâsî'l-'Arabî*, ts. Câmî, Abdurrahman. *Nefahâtü'l-üns*. çev. Lâmiî Çelebi. nşr. Süleyman Uludağ, Mustafa Kara. 4. Baskı. İstanbul: Marifet Yayınları, 2008.

- Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekir İbn Kayyim. *Medâricü's-sâlikîn beyne menâzili iyyâke na'budu ve iyyâke neste'în*. thk. Muhammed Hâmid el-Fakî. 3 cilt. Beyrût: Dârü'l-kütübî'l-'Arabî, 1393/1973.
- Cübbâî, Ebû Ali. *Kitâbü'l-makâlât*. çev. Özkan Şimşek-A. İskender Sarıca-Yusuf Arıkaner. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed b. Ali. *et-Ta'rifât*. thk. İbrâhim el-Ebyârî. Beyrût: Dârü'l-kütübî'l-'Arabî, 1405.
- Encirî, Ebü'l-'Abbâs Ahmed b. Muhammed. *el-Bahrü'l-medîd fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*. thk. Ahmed Abdullah el-Kırşî Reslân. 8 cilt. Kâhire: Hasan 'Abbâs Zekî, 1419.
- Ertuğrul, İsmail Fenni. *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*. haz. Mustafa Kara. İstanbul: İnsan Yayınları, 2008.
- Feyizli, Hasan Tahsin. *Feyzü'l-Furkan Kur'an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meali*. İstanbul: Server İletişim, 2007.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. 9 cilt. *İhyâu ulûmi'd-dîn*. Cidde: Dârü'l-minhâc, 1432/2011.
- Hakîm, Suâd. *el-Mu'cemü's-süfî*. Beyrût: Dâru Nedre, 1401/1981.
- Herevî, Hâce Abdullah el-Ensârî. *Menâzilü's-sâirîn*. çev. Abdurrezzak Tek. Bursa: Emin Yayınları, 2008.
- Heytemî, Ebü'l-'Abbâs Ahmed Şihâbüddîn b. Hacer. *el-Fetâvâ el-hadîsiyye*. Beyrût: Dârü'l-fikir, ts.
- Hücvirî, Ali b. Osman Cüllâbî, *Keşfu'l-mahcûb (Hakikat Bilgisi)*. nşr. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *Sünenü İbn Mâce*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-'Abbâs Takıyüddîn Ahmed b. Abdülhâlîm. *el-Fetâvâ el-Kübrâ*. Thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ, Mustafa Abdülkâdir 'Atâ. 6 cilt. Beyrût: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1408/1987.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-'Abbâs Takıyüddîn Ahmed b. Abdülhâlîm. *Mecmû'u'l-fetâvâ*. nşr. Enver el-Bâz - 'Âmir el-Cezzâr. 37 cilt. Mısır: Dârü'l-Vefâ, 1426/2005.
- İbnu'l-'Arabî, Muhyiddin. *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, çev. ve şerh. Ahmed Avni Konuk. haz. Mustafa Tahralı - Selçuk Eraydın. İstanbul: İfav, 2017.
- İbnü'l-'Arabî, Ebû Bekir Muhyiddîn Muhammed b. Ali. *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye*. thk. Ahmed Şemseddîn - Muhammed Ali. 9 cilt. Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1420/1999.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *Telbîsü İblîs*. Lübnân: Dârü'l-fikir, 1421/2001.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. 15 cilt. Beyrût: Dâru Sâdir, ts.
- İmâm-ı Rabbânî, Ahmed Fârûkî Serhendî. *Mektûbât-ı Rabbânî*, çev. Abdulkadir Akçiçek. 2 cilt. İstanbul: Merve Yayınevi, 1977.
- İsfehânî, Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdullah. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*. 10 cilt. Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-'Arabî, 1394/1974.
- Kadı 'Iyâd, Ebü'l-Fadl b. Mûsâ, *eş-Şifâ bi ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ*. thk. Ahmed b. Muhammed eş-Şemnî. 2 cilt. Lübnân: Dârü'l-fikir, 1409/1988.
- Kâdî Abdülcebbar. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Kelâbâzî, Ebû Bekir Muhammed b. İshâk. *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*. nşr. Ahmed Şemseddîn. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1413/1993.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin. *Letâifü'l-işârât (Tefsîru'l-Kuşeyrî)*. thk. İbrâhim el-Bisyûnî. 3 cilt. Mısır: el-Heyetü'l-Misriyyeti'l-'âmme li'l-kütüb, 2000.
- Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. nşr. Hâil en-Nâsık. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1422/2001.
- Kübra, Necmüddin. *Tasavvufî Hayat*. haz. Mustafa Kara. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.

- Nesefî, Azizüddîn. *Tasavvufta İnsan Meselesi*. çev. Mehmet Kanar. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990.
- Nûru'l-Arabî, Muhammed. *Vahdet Konuşmaları*. haz. Hasan Fehmi Kumanlıoğlu. İstanbul: H Yayınları, 2017.
- Oğuz, Muhammed İhsan. *Kitâbu'l-Kazâ ve'l-Kader*. İstanbul: Oğuz Yayınları, 2019.
- Öngören, Reşat. *Osmanlılar'da Tasavvuf*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.
- Parsâ, Hâce Muhammed. *Tevhîde Giriş*. çev. Ali Hüsrevoğlu. İstanbul: Erkam Yayınları, 2018.
- Sâbûnî, Nûreddîn. *Mâtürîdiyye Akaidi*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1995.
- Serrâc, Ebû Nasr Abdullah b. Ali. *el-Lüma'*. thk. Abdulhâfîm Mahmûd-Abdûlbâkî Surûr. Mısır: Dârü'l-kütübî'l-hadîse, 1380/1960.
- Sühreverdî, Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer. *'Avârifü'l-ma'ârif*. Thk. Ahmed Abdurrahim es-Sâyih - Tevfik Ali Vehbe. Kâhire: Mektebetü's-sikâfeti'd-dîniyye, 1427/2006.
- Sülemî, Ebû Abdurrahmân Muhammed b. el-Hüseyn. *Tabakâtü's-sûfiyye*. thk. Nûreddîn Şûreybe. 4. Baskı. Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1434/2014.
- Sülemî, Ebû Abdurrahmân Muhammed b. el-Hüseyn. *Hakâiku't-tefsîr (Tefsîru's-Sülemî)*. thk. Seyyid 'Imrân. 2 cilt. Beyrût: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1421/2001.
- Taftazânî. *Kelâm İlmi ve İslâm Akaidi*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010.